

MARTYN RIX

FLORALIA

BOTANISCHE KUNST DOOR DE EEUWEN HEEN

HL BOOKS

BLZ. 4: *Heliconia uaupensis*,
een onbenoemde soort, door
Margaret Mee.

BLZ. 6/7: *Victoria amazonica*, uit
Lindleys *Victoria Regia*.

Inhoudsopgave

Inleiding	8
De oorsprong van de botanische kunst	10
Leonardo da Vinci	20
Vroege werken uit de zestiende eeuw	22
Jacopo Ligozzi.....	32
Zeventiende-eeuwse florilegia	34
Nederlandse bloemenschilderingen	46
Noord-Amerikaanse planten	48
Linnaeus en de classificatie van planten	60
Reizigers naar de Levant.....	62
Maria Sybilla Merian	74
Op verkenning in Rusland en Japan	76
Les Vélins du Muséum	86
Botany Bay en verder	88
Sir Joseph Banks.....	98
Hoogtijdagen in Engeland	100
De papiercollages van Mrs Delany	112
Zuid-Amerikaanse avonturen	114
The temple of Flora, or Garden of Nature van R.J. Thornton	126
Het gouden tijdperk in Frankrijk.....	128
Keizerin Joséphine	144
Geïllustreerde botanische tijdschriften en tuinbladen	146
Henry C. Andrews	156
Vroege Chinese plantentekeningen	158
Père David en de Franse missionarissen	168
De Indiase compagniestijl.....	170
Het verhaal van de <i>Flora Danica</i> 1761-1883	186
Een nieuw tijdperk in Kew.....	188
George Maw.....	204
Reizigers in de victoriaanse tijd.....	206
Elwes en het geslacht <i>Lilium</i>	216
Van China naar Europa	218
De bloemen van de oorlog en daarna.....	228
Het tentoonstellen van botanische aquarellen	238
Springlevende traditie.....	240
Onherroepelijk door de knieën.....	248
Register	250
Bibliografie	255
Fotoverantwoording	256

Inleiding

De botanische illustratie beleefde haar eerste bloeiperiode in de pakweg honderd jaar tussen 1750 en 1850. Het was een tijd van grote ontdekkingen in de biologie en andere wetenschappen, vooruitgang in grafische technieken en toenemende welvaart in Europa. Het waren ontwikkelingen die de weg vrijmaakten voor schitterende botanische boekwerken waarvoor zich ook voldoende financiers en kopers aandienen. Bloemenschilderingen waren al sinds het eind van de zeventiende eeuw een gewild genre, maar bleven zonder de mogelijkheid van publicatie voorbehouden aan vorstelijke verzamelaars in Frankrijk, Engeland, Duitsland, Rusland of Oostenrijk, of een kleine groep veelal adellijke weldoeners en verzamelaars.

Dankzij technische verbeteringen van de kopergravure en de opkomst van de lithografie konden schitterend geïllustreerde plantenboeken worden geproduceerd. Botanische kunst, exploratie en wetenschap vloeiden samen in de *Flora Graeca* van Sibthorp, die tussen 1806 en 1840 in delen verscheen en bijna duizend met de hand ingekleurde kopergravures bevatte van door de auteur in Griekenland en Turkije verzamelde planten. Het door Sibthorp uit de opbrengsten van een erfenis gefinancierde werk is nog altijd een van de kostbaarste botanische boeken, en nog steeds een van de fraaiste.

In Frankrijk vervaardigde kunstenaar Pierre-Joseph Redouté met financiële steun van keizerin Joséphine, de vrouw van Napoleon, rijk geïllustreerde boeken over haar verzameling tuinplanten, met name lelies en rozen. De afbeeldingen werden gedrukt via een nieuw procedé, de stippelgravure, waarbij in de plaat duizenden kleine putjes werden aangebracht die voordat hij door de pers werd gehaald met verschillende kleuren drukinkt werden getamponneerd. Dit leverde zachte, transparante tinten op en vereiste minder handmatig inkleurwerk dan lijngravures. *Les Liliacées* werd tussen 1802 en 1816 uitgegeven, *Les Roses* tussen 1817 en 1824. Redouté bleef dit procedé tot 1833 gebruiken.

Ondertussen had in Engeland W.H. Fitch zich bekwaamd in het maken van plantenillustraties met behulp van steendruk, een techniek die verfijnde contouren en schaduw effecten oplevert die als basis kunnen dienen voor handmatig inkleuren met waterverf. Fitch werkte voor William Hooker en diens zoon Joseph, in een tijd waarin zij de collecties en het herbarium in de Royal Botanic Gardens in Kew aanlegden en uitbreidden. Fitch tekende in een soepele en trefzekere stijl die botanisch gezien volkomen correct was. Hij was ook een meester in het lithograferen en verbeteren van

door anderen gemaakte schilderijen. Een van zijn beste werken is *Illustrations of Himalayan Plants* (1855), waarvan de tekst werd geschreven door Joseph Hooker, en waarin hij door Indiase kunstenaars gemaakte schilderijen opnam. Voor boeken bleef met de hand ingekleurde steendruk in gebruik tot aan de opkomst van de kleurendruk, aan het eind van de negentiende eeuw.

Wat is het onderscheid tussen botanische kunst en botanisch illustratiewerk? In de kunst is het voltooide schilderij het enige doel van de kunstenaar, en de bewondering van de toeschouwer. Een botanische illustratie heeft een wetenschappelijk doel: als illustratie in een boek of om een plantensoort of deel van een plant vast te leggen. De illustratie moet een algemeen karakter hebben dat de onvolkomenheden van het individuele exemplaar negeert, en daardoor een plantensoort of een bepaalde variant kan weergeven. Dit vereist enige botanische kennis van de kunstenaar, die een zo kenmerkend mogelijk exemplaar moet selecteren en moet weten welke eigenaardigheden hij of zij moet weglaten. In de beste botanische illustraties lijdt het artistieke aspect niet onder het wetenschappelijke doel. Dit boek volgt de ontwikkeling van de botanische kunst en illustratie vanaf het prille begin tot aan het heden, voor een belangrijk deel aan de hand van de boekverzamelingen in de bibliotheek en de kunstcollectie van de Royal Botanic Gardens in Kew.

Zijn we op weg naar een tweede bloeitijd van de botanische illustratie, of beleven we die al? We onderzoeken en ontdekken nog altijd overal ter wereld planten, en de vernietiging van talrijke kwetsbare leefomgevingen, met name in de tropen, zorgt voor een gevoel van urgentie. Hoewel het aantal botanici is teruggelopen, zijn er meer botanisch kunstenaars dan ooit tevoren. Ze hebben steeds meer mogelijkheden om hun werk op internationale tentoonstellingen te laten zien en via het internet te verkopen. Aan de hand van illustraties in *Curtis's Botanical Magazine* kunnen onze hedendaagse schilderijen rechtstreeks worden vergeleken met die van kunstenaars uit de late achttiende eeuw, en kunnen we vaststellen dat ze niet voor elkaar onderdoen. Het drukken van de meest verfijnde aquarellen is nog altijd onvolmaakt, maar reproductie via elektronische hulpmiddelen is in hoog tempo zo accuraat en goedkoop aan het worden, dat het misschien wel niet lang meer duurt voordat grote, geïllustreerde botanische boeken opnieuw zullen worden gepubliceerd, op bestelling, maar nu tegen een prijs die een enthousiaste doorsnee plantent liefhebber zich ook kan veroorloven.

Martyn Rix

RECHTS: *Camellia reticulata*
uit *The Botanist*

De oorsprong van de botanische kunst

BOTANISCHE KUNST

Het afbeelden van bloemen door kunstenaars kent een lange geschiedenis. Tekeningen en schilderijen van bloemen hadden oorspronkelijk twee belangrijke functies: puur als decoratie of als hulpmiddel voor de herkenning van geneeskrachtige planten. De oudste bewaard gebleven afbeeldingen van bloemen dateren uit de laat-minoïsche periode op Kreta, rond 1700 jaar geleden. Ze waren het resultaat van een rijke paleiscultuur waar op potten en de wanden van schitterend beschilderde ruimtes afbeeldingen van lelies, saffraan en andere bloemen werden aangebracht. Deze afbeeldingen zijn niet zo oud als de vroegst bekende schilderijen van dieren. De oudste rotstekeningen van stieren, oerossen

en mensen dateren van het eind van de laatste ijstijd, zo'n 20.000 jaar geleden

In China bestaan verslagen waarin kruiden staan vermeld die zo'n 4500 jaar geleden in de geneeskunst werden gebruikt, maar deze kennis bereikte het Westen niet. In de klassieke oudheid werd de geneeskunst in Griekenland, Klein-Azië en Babylon een zaak van specialisten en zagen kruidenboeken het licht, met tekeningen en beschrijvingen van geneeskrachtige planten. De eerste bewaard gebleven kruidenboeken dateren van ca. 2000 jaar geleden, maar waren gebaseerd op het werk van eerdere auteurs zoals Theophrastus, die 300 jaar daarvoor actief was. Deze klassieke tekeningen van

planten, zoals het grote kruidenboek van Dioscorides, werden tot in de middeleeuwen door kopiïsten met de hand vermenigvuldigd. In de zestiende en zeventiende eeuw gingen kruidenboeken op in boeken met voor de sier geteelde bloemen, de zogenoemde 'flori-legia' (bloemlezingen). De vroegste Europese tuinbloemen zijn ook te zien op schilderijen uit het begin van de vijftiende eeuw, al staan ze daarop meestal afgebeeld vanwege hun religieuze betekenis. Vaak gaat het om lelies, rozen, irissen en anjelieren.

De oudste bewaard gebleven bloemenschilderijen waarop de bloem zelf de hoofdrol speelt, zijn vermoedelijk de werken van Chinese schilders uit de dertiende eeuw. Het betreft meestal handzame rollen waarop bloemen en vaak ook vruchten en vogels staan afgebeeld. De geurende *Narcissus tazetta*, een vroegbloeier die uit mediterraan Europa geïmporteerd werd, is een geliefd onderwerp: zijn blaadjes en bloemen lijken over de pagina te dansen.

In Europa zijn de oudste bewaard gebleven bloemenschilderijen van de hand van Albrecht Dürer: zijn beroemde afbeelding *Das große*

Rasenstück (De grote graszode), en een schilderij van pioenrozen, dateren van rond 1503. Twee generaties later, rond 1580, schilderde Jacopo Ligozzi in Florence een reeks realistische bloemenschilderijen die net zo nauwkeurig en artistiek zijn als welk ander werk van vóór de achttiende eeuw ook.

De periode van halverwege de achttiende tot halverwege de negentiende eeuw, toen rijke opdrachtgevers, begaafde kunstenaars, pas ontdekte plantensoorten en een honger naar wetenschappelijke kennis samenkwamen, was de bloeiperiode van de botanische kunst. De bloemenschilderingen en prachtig geïllustreerde botanische boeken die gedurende die eeuw tot stand kwamen zijn het hoofdonderwerp van dit boek.

LINKS: Een inkt en gewassen waterverf op papier vervaardigde afbeelding van duiven en perenbloesems na een regenbui. Gemaakt tijdens de Yuan-dynastie door Qian Xuan (1235-1305).

BOVEN: Uit de minoïsche tijd (dertiende eeuw v.Chr.) daterende vaas. De met palmbomen versierde vaas werd gevonden tussen de ruïnes van Knossos, op het Griekse eiland Kreta. Maker onbekend.

HET PREKLASSIEKE TIJDPERK

De angstaanjagende vulkaanuitbarstingen en aardbevingen die de minoïsche beschaving op Kreta en rond de oostelijke Middellandse Zee wegvaagden hebben ons een opmerkelijk goed beeld opgeleverd van hun cultuur en de versiering van hun huizen. Toen Sir Arthur Evans rond 1900 in Knossos het paleis van koning Minos blootlegde, stuitte hij op de overblijfselen van wandschilderingen, die hij deels wist te behouden en te herstellen. Naast de beroemde schildering van een man die over een stier springt zijn er andere die bloemen laten zien die mogelijk mee werden genomen naar het paleis of in de paleistuinen groeiden. In het museum in Heraklion is een fraaie, uit 1600 v.Chr. daterende pol Madonnaalies (*Lilium candidum*) te zien, afkomstig uit een villa in Amnissos, de havenstad van Knossos. De saffraankrokus is te zien op een Kretenzische wandschildering waarop de lange stampers die de smaak- en kleurstof bevatten duidelijk zichtbaar uit de bloemkelk steken. De 's nachts geurende zee- of strandnarcis (*Pancratium maritimum*) zien we terug op fresco's, op de kling van een minoïsch zwaard en op een Kretenzische sarcofaag. Ook rozen worden afgebeeld, en allerlei andere bloemensoorten op minoïsch sieraardewerk, wat duidelijk maakt dat liefde voor planten een van de kenmerken van deze beschaving was.

De bewaard gebleven muurschilderingen op Santorini (vroeger Thera genoemd) zijn nog opmerkelijker. Bij een hevige vulkaanuitbarsting, die vermoedelijk tussen 1627 en 1600 v.Chr. plaatsvond, werd de stad Akrotiri bedolven onder een laag puimsteen. Vanaf 1967 zijn bij opgravingen talrijke fresco's ontdekt die in een opval-

lend goede staat verkeren. Op *De saffraanpluksters* zien we twee meisjes de bloemen van een rots plukken, met op de achtergrond pollen saffraanplanten die zo te zien in rijen zijn geplant, een vroeg voorbeeld van de cultivering van dit kostbare gewas. Op het *Huis van de dames* zien we een fraaie afbeelding van twee pollen zeenarcissen, met aan de corona vastzittende meeldraden.

De meest spectaculaire van alle klassieke bloemenschilderingen bevindt zich in het Grieks Nationaal Museum in Athene. Eén enkel tafereel neemt de wanden van een complete zaal in beslag: grote kluiten felrood geschilderde lelies die ontspruiten aan een rotsachtig, verweerd kalksteenlandschap waarboven zwaluwen duikvluchten maken. Er bestaat onenigheid over de vraag of we hier de roodbloemige *Lilium chalcidonicum* van het Griekse vasteland zien, in plaats van de witbloemige *Lilium candidum* die doorgaans in minoïsche kunst te zien is. Iets verderop zien we dezelfde rode lelies gerangschikt in een grote siervaas.

Een vulkaanramp van veel later datum heeft ons kennis opgeleverd van de Romeinse schilderkunst. Plinius de Oudere kwam in 79 v.Chr. om het leven bij een uitbarsting van de Vesuvius, maar zijn neef ontquam aan de ramp en beschreef de verwoesting van de stad Pompeï, die net als Thera bedolven werd onder puimsteenachtige as. Het Huis van de Vettii bleef daardoor bewaard, inclusief de talrijke fresco's. Op een ervan is een tuin te zien met een rode *Rosa gallica*, margrietjes en klaprozen.

RECHTS: Fresco van de zogenoemde 'lelieprins' uit het paleis van koning Minos in Knossos (dertiende eeuw v.Chr.). Links en rechts van hem zijn lelies, of mogelijk irissen, te zien. Maker onbekend.

LINKS: Deel van het fresco dat een zaal sierde die bij de uit de bronstijd stammende nederzetting Akrotiri op het Griekse eiland Santorini werd ontdekt. Zestiende eeuw v.Chr. Maker onbekend.

KRUIDENBOEKEN UIT DE OUDHEID

De oudste geïllustreerde botanische boeken waren kruidenboeken die de lezer moesten helpen om geneeskrachtige planten te herkennen en te gebruiken. Plinius de Oudere maakt melding van geïllustreerde kruidenboeken en noemt een van de meest bekende plantkundigen, kruidenkenners en schilders uit de eerste eeuw voor Christus, Cratevus, wiens werk verbonden raakte met het beroemdste kruidenboek dat we kennen, en dat voluit *Codex Aniciae Iulianae picturis illustratus nunc Vindobonensis Med. Gr. I.* wordt genoemd, meestal afgekort tot *Aniciae Iulianae Codex*. De tekst is grotendeels van de hand van Pedanios Dioscorides, die in 40 v.Chr. werd geboren in de Turkse plaats Anazarbus, ten noorden van het huidige Çeyhan. Dioscorides, die als arts in het Romeinse leger door heel Klein-Azië reisde, baseerde zijn werk op zijn eigen ervaringen en de geschriften van anderen, onder wie Cratevus, die tevens lijfarts was van Mithridates VI van Pontus. Het in Wenen bewaarde exemplaar van het manuscript werd in 512 vervaardigd voor Anicia Juliana,

dochter van keizer Olybrius, die de bewoners van de wijk Honorata in Constantinopel (het huidige Istanbul) een kerk schonk. De kopie was waarschijnlijk gebaseerd op manuscripten die toebehoorden aan haar overgrootvader Theodosius II, die in 425 keizer van Byzantium was en befaamd was om zijn geleerdheid en kennis van de kruidengeneeskunde. Het zijn 385 pagina's met planten op perkament dat nogal donker is verkleurd, maar voor de rest in goede conditie verkeert, en we weten dat het manuscript in 1485 in een klooster in Constantinopel werd gerestaureerd en opnieuw ingebonden. De illustraties zijn erg goed geschilderd en voor het merendeel direct herkenbaar, terwijl veel van de namen nog altijd correct zijn. De tekst van Dioscorides staat in het Grieks rond de illustraties geschreven en is in het Arabisch van aantekeningen voorzien, vermoedelijk door Turkse artsen die het boek tussen de val van Constantinopel in 1485 en de aankoop uit naam van de keizer van het Heilige Roomse Rijk, in 569 in Wenen, hebben gebruikt.

De invloed van dit kruidenboek was opmerkelijk groot: het werd keer op keer gekopieerd, eerst door de Grieken in Constantinopel en later door Arabische geleerden, veelal nestorianen die in Bagdad voor de Kalief werkten – een goed Arabisch voorbeeld bevindt zich in Leiden (UNIV. Cod. Or. 289). Nog later werd het in het Latijn vertaald, maar met elke kopieerronde leken de illustraties minder verfijnd en nauwgezet te worden.

Uit de vroege renaissance dateren enkele Italiaanse kruidenboeken die zijn geïllustreerd met nieuwe schilderijen, waarvan sommige de beschreven bloemen fraai en correct weergeven, terwijl de tekst nog altijd sterk leunt op die van Dioscorides. Een voorbeeld is het Egerton MS (manuscript) 747 in de British Library, dat rond 1300 in Salerno werd vervaardigd. De meeste van de wilde bloemen, die de kunstenaar gekend moet hebben, zijn goed geschilderd, maar exotische soorten, zoals *Dracunculus*, de drakenwortel uit de aronskelkfamilie, zijn gestileerd, terwijl de kunstenaar het niet kon laten een slang af te beelden die rond de stengel omhoog kronkelt. Het rond 1400 in Padua geschilderde Carrara kruidenboek (Sloane MS 2020), waarvan de tekst de Italiaanse vertaling is van een Arabische medische verhandeling, bevat elegante, oorspronkelijke schilderijen die over de pagina wervelen. Deze twee voorbeelden zijn echter de uitzonderingen, zelfs vroege gedrukte kruidenboeken hadden illustraties waarvan de kwaliteit door veelvuldig en onzorgvuldig kopieerwerk vaak slecht was.

LINKS: Afbeelding van een duivenkervel uit de *Codex Vindobonensis*.

RECHTS: Pagina uit de *Codex Vindobonensis* waarop een zee-uu (Drimys maritima) te zien is, met daaromheen Griekse tekst en een aantekening in het Arabisch.

BLOEMENSCHILDERINGEN IN DE RENAISSANCE

Tijdens de vroege renaissance, in de vijftiende eeuw, werd de schilderkunst realistischer en verdwenen de gestileerde figuren die de Byzantijnse kunst zo herkenbaar maken. Hoewel nog altijd vooral aan de religie ontleende personen werden afgebeeld, werden de figuren naturalistischer en kreeg de kunstenaar ruimte om het landschap en andere objecten op te nemen in de achtergrond van het schilderij. In twee hoofdstromingen in de kunst van deze periode zijn bloemen te zien: gewone schilderijen, vaak vervaardigd als altaarstukken, en getijdenboeken, fijnzinnig verluchte manuscripten van de psalmen of gebedenboeken. De bloemen zijn onmiskenbaar naar de natuur geschilderd, het zijn alledaagse tuinbloemen waarmee de kunstenaar vertrouwd zal zijn geweest.

Een van de eerste altaarstukken waarop bloemen voorkomen bevindt zich in de Sint-Baafskathedraal in Gent. Het werd rond 1430 geschilderd door Hubert en Jan van Eyck (actief ca. 1420-1485), en toont de aanbidding van het Lam: op een gedeelte van de achtergrond is een uithoek van een matig onderhouden tuin te zien met een vijgenboom en heggen van rode Franse rozen en klimplanten. Het gazon is beplant als een bloemenweide met paardenbloemen, margrietjes, wilde aardbei, pinksterbloemen, salomonszegel, wijnruit, valeriaan en koekoeksbloemen. Op andere gedeeltes van het altaarstuk zijn madonnalesies, irissen, een pioenroos, akeleien, lielevrouwebedstro, sleutelbloemen en klimop te zien.

Een ander beroemd altaarstuk, van de hand van de Vlaamse schilder Hugo van der Goes (ca. 1440-1482), bevindt zich in Florence. Het werd geschilderd voor de kapel van het ziekenhuis van Santa Maria Nuova in Florence, in opdracht van de Italiaanse bankier Tommaso Portinari, een nazaat van de stichter van het ziekenhuis, en rond 1475 in Brugge agent van het bankiershuis De' Medici. We zien de Maagd die neerknielt, haar ogen gericht op het kindje Jezus

en omringd door engelen en groepjes dames en kloosterbroeders. De vazen met bloemen op de voorgrond hebben een speciale betekenis: de blauwe iris is een koninklijke bloem die vaak wordt geassocieerd met de Hemelse Vorstin, terwijl de witte Florentijnse iris eveneens met de Maagd werd geassocieerd. De akelei, in het Engels vanwege de kelkblaadjes die aan de vleugels van een duif doen denken 'columbine' genoemd, symboliseert de Heilige Geest, terwijl de oranje lelie eveneens een koninklijke bloem is. Elders liggen viooltjes uitgestrooid over de grond.

Van de schilder Martin Schongauer (actief 1469-1491), een tijdgenoot van Leonardo da Vinci, is maar één groot bloemenschilderij bekend, terwijl verschillende andere worden toegeschreven aan zijn leerlingen of navolgers. Op zijn altaarstuk, de uit 1473 daterende 'Madonna in de rozenhaag', in de Sint-Maartenskerk in Colmar, zijn bijna levensechte rode pioenen en rode Franse rozen te zien, die destijds populaire tuinbloemen moeten zijn geweest.

Een opmerkelijk bewaard gebleven werk is een voor dit altaarstuk gemaakte voorstudie van de pioenrozen, die zich nu in het Jean Paul Getty Museum in Malibu, Californië bevindt. Het is een werk op papier met een rond 1470 aangebracht watermerk, en werd in 1992 door het museum aangekocht. Het werd aanvankelijk toegeschreven aan een volgeling van Dürer, maar Fritz Corney, de curator van het tekeningenkabinet van het Albertinamuseum in Wenen, herkende de overeenkomst met de pioenrozen op het schilderij van Schongauer. Dürer zocht Schongauer op in Colmar, maar bij aan-

komst bleek deze te zijn overleden. Naar verluidt kocht Dürer meerdere door Schongauer vervaardigde schilderijen van diens broer. Het is heel goed mogelijk dat deze pioenrozen de inspiratie vormden voor Dürers sterk gelijkende schilderij van pioenrozen, gedateerd 1503, dat zich tegenwoordig in Bremen bevindt. Zoals W.T. Stearn heeft betoogd is Schongauers schildering opmerkelijk doordat hij, met volmaakte botanische accuratesse, de metamorfose van blaadjes naar kroonblaadjes laat zien die zich aan de achterzijde van de bloem voltrekt.

Een schilderij van Maria in een tuin met kersenboom, tegenwoordig in de National Gallery in Londen, wordt toegeschreven aan de school van Martin Schongauer. Het is een van de oudst bekende tuintaferekenen en laat een door een hekje omgeven bloemenveld zien met irissen, anjelieren, aardbeien, lelietjes-van-dalen, violieren, zeepkruid, koekoeksbloemen en weegbree, stuk voor stuk planten die men in een vijftiende-eeuwse Noord-Europese tuin kon aantreffen.

Een ander altaarstuk in de National Gallery, gedateerd rond 1500 en waarschijnlijk Frans, laat het verhaal zien van St Gilles en de hinde. De koning van Frankrijk en een bisschop zitten geknielt voor St Gilles die een tamme hinde in zijn armen houdt, nadat een deelnemer aan de koninklijke jachtpartij in plaats van het hert de heilige heeft verwond. De bloemen op dit schilderij zijn briljant geschilderd, en verraden mogelijk eveneens de hand van Schongauer. De wollige koningskaars rechts op het schilderij heeft bladeren die taps in de steel uitkomen, terwijl de andere bloemen – stinkende gouwe, irissen, malve en op de achtergrond een wilde roos – gemakkelijk te herkennen zijn.

Verluchte getijdenboeken zijn betoverende miniatuurmanuscripten en tonen ons de bloemen die in de vijftiende en vroege zestiende eeuw in tuinen in Noord-Europa groeiden. Het Hastings Hours getijdenboek, geschilderd door de Meester van Maria van Bourgondië, tegenwoordig in de British Library, dateert van rond 1480. Het bevat meerdere pagina's met bloemenranden waarin wilde rozen, anjelieren, lathyrus, ereprijs en vergeet-mij-nietjes zijn verwerkt, terwijl op een andere pagina irissen, het driekleurig viooltje en allerlei insecten te zien zijn. Sommige pagina's bevatten tekst, andere alleen afbeeldingen, zoals die over de vlucht naar Egypte. Een schitterend getijdenboek in de Bodleian Library in Oxford (Douce) bevat vele pagina's waarop de centrale afbeelding wordt omgeven door randen waarlangs uiteenlopende soorten bloemen zijn uitgestrooid.

Een van de beroemdste kunstenaars in deze periode was Jean Bourdichon (1457-1521), die verluchte boeken maakte voor Louis XII, van 1482 tot 1515 regerend vorst van Frankrijk. Sommige van de randen van zijn manuscripten, die in de British Library worden bewaard, laten zeer gedetailleerde weergaven van bloemen

zien die, door listig gebruik van schaduw effecten, losjes over de pagina uitgestrooid lijken.

Een interessant album met bloementekeningen van een andere Franse kunstenaar, Jacques Le Moyne (ca. 1533-1588), bevindt zich tegenwoordig in het British Museum, terwijl andere zich in het Victoria and Albert Museum bevinden. Le Moyne was een hugenoot en werd in 1564 op een noodlottige ontdekkingsreis naar Florida gestuurd. De Spanjaarden liepen de kolonie onder de voet en vermoordden het merendeel van de Fransen, hoewel Le Moyne ontkwam en zijn latere jaren in Frankrijk sleet. Zijn bloemenschilderijen, waarvan de meeste voor en na zijn bezoek aan Amerika werden vervaardigd, zijn rijk aan details en natuurgetrouw. Sommige zijn formeel, in de traditie van de miniaturen van Bourdichon, andere, uitgevoerd in verfijnde aquareltechniek, zijn natuurgetrouw als die van Hans Weiditz, een leerling van Dürer.

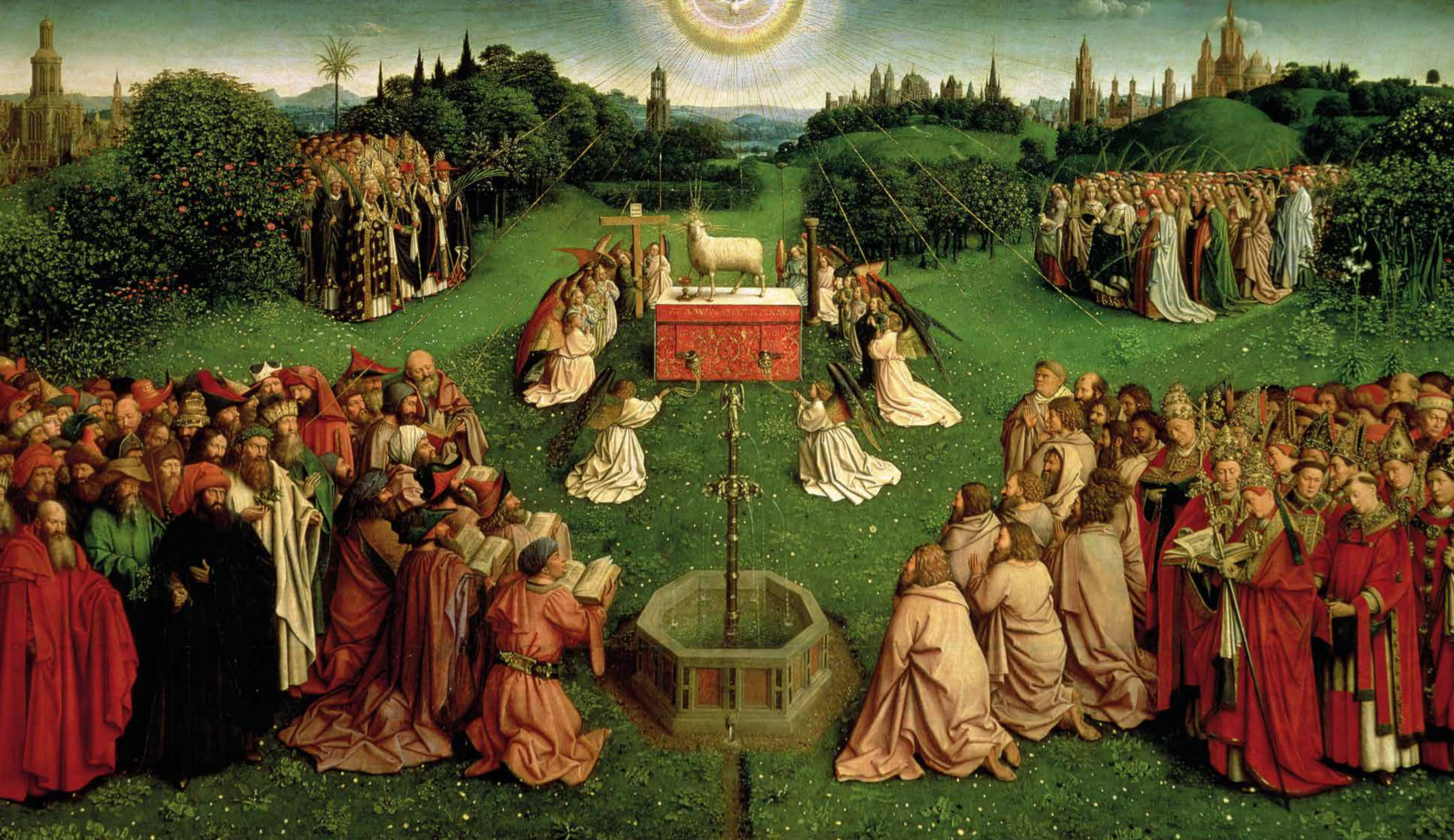

LINKSONDER: Een oranje lelie, irissen, akeleien en anjelieren en uitgestrooide viooltjes, afgebeeld op het middenpaneel van het Portinari-altaarstuk, dat in olieverf op paneel rond 1479 door Hugo van der Goes werd geschilderd.

BLZ. 18/19: De aanbidding van het Lam Gods, dat de onderste helft vormt van het Gentse altaarstuk van Hubert en Jan van Eyck. Het in olieverf op paneel geschilderde werk werd in 1432 voltooid.

LINKS: Een pagina met korenbloemen uit een verlucht getijdenboek. Het boek maakte deel uit van de bibliotheek van Francis Douce (1737-1834), die in het British Museum enige tijd Keeper of Manuscripts was.

BLZ. 17: Specimina van Oud-Engelse lavendel (*Lavandula x intermedia*), rond 1568 geschilderd door Jacques Le Moyne.

Leonardo da Vinci

Leonardo da Vinci werd in april 1452 geboren in het plaatsje Vinci, nabij Florence, en werd in de leer gedaan bij de schilder en beeldhouwer Verrocchio. Da Vinci's oudste bekende werk is *De verkondiging*, dat rond 1472-1473 tot stand kwam. Het bevindt zich nog altijd in het Uffizipaleis in Florence en toont de engel Gabriël die in een bloemenweide knielend met geheven hand Maria groet. Op de achtergrond is een witte madonnalelie te zien. Het gebruik om in religieuze schilderijen bloemen op te nemen dateert uit de vijftiende eeuw en zette zich gedurende de renaissance

voort. De bloemen waren niet alleen ter versiering, maar hadden een symbolische betekenis. De Madonna werd gewoonlijk afgebeeld met een blauwe iris en een witte lelie en werd tevens geassocieerd met zowel rode als witte rozen. Op *De Madonna met de anjer* (1477-1478), tegenwoordig in de Alte Pinakothek in München, toont Leonardo Maria die een donkerrode dubbele anjer vasthoudt. Op een ander schilderij van de Madonna met Kind, tegenwoordig in St. Petersburg, zien we Maria met in haar hand een bloem met vier bloemblaadjes, waarschijnlijk de geurende avond- of nachtviolet.

BOVEN: Leonardo's getekende weergave van een ster van Bethlehem, bosanemone en kroontjeskruid. Pen, inkt en rood krijt op papier, ca. 1505-1510.

Rond 1483 verhuisde Leonardo naar Milaan, waar hij voor een altaarstuk zijn twee beroemde versies van *De maagd op de rotsen* schilderde. Aan het in het Louvre aanwezige exemplaar begon hij waarschijnlijk in 1483, terwijl hij het in de National Gallery aanwezige schilderij vermoedelijk in 1508 voltooide.

Veel van Leonardo's tekeningen uit deze periode zijn bewaard gebleven: een schets van een bosje viooltjes (ca. 1487-1490) en een verzameling tekeningen van verschillende bloemen (ca. 1505) bevinden zich tegenwoordig in de Royal Library in Windsor Castle. Het zijn elegante en natuurgetrouwe werken waarop eenvoudige bloemen te zien zijn zoals bosanemonen, boterbloemen, ster van Bethlehem (*Ornithogalum angustifolium*), een wolfsmelkbloem, een eikentak, verschillende doornstruiken en biezen (*Schoenoplectus* en *Cyperus*), grassen zoals jobstranen (*Coix*), en ook de gebruikelijke madonnalelie.

Terwijl de figuren in de twee versies van *De maagd op de rotsen* veel op elkaar lijken, verschillen de bloemen op de voorgrond sterk van elkaar. Op de versie in het Louvre is een kluit irissen te zien, die altijd met de Maagd geassocieerd worden, terwijl in de versie in de National Gallery de irissen zijn vervangen door een pol van de *Narcissus tazetta*, met bladeren die veel te breed zijn, en drie andere fantasiebloemen. Het is nauwelijks voorstelbaar dat de verfijnde bloementekeningen en de onbeholpen geschilderde bloemen van dezelfde hand zijn. Misschien is de voorgrond door een assistent geschilderd. Leonardo ontving uiteindelijk in augustus 1508 zijn honorarium voor het schilderij, 25 jaar nadat het bij hem was besteld. Tussen 1513 en 1516 verbleef hij in pauselijke dienst in Rome, waar hij door een lid van de hofhouding werd omschreven als 'een van de beste schilders ter wereld, ... hij minacht de kunst waarvoor hij zo'n zeldzaam talent heeft en is van plan zich in de filosofie te bekwamen en heeft van daaruit zulke vreemde ideeën en nieuwe invallen dat hij ze met al zijn schildervaardigheid niet zou kunnen weergeven.'

Puur op zijn belangrijkste schilderijen beoordeeld zou Leonardo geen vermelding in de geschiedenis van de botanische kunst waard zijn, maar zijn in Windsor bewaarde tekeningen bewijzen dat nauwgezette bestudering van bloemen een van de talrijke aspecten van zijn artistieke leven was.

BOVEN: Leonardo's *De maagd op de rotsen* (ca. 1508), National Gallery, Londen.

ONDER: Een close-up van de planten op de voorgrond van het schilderij, met de trosnarcis *Narcissus tazetta* en de andere fantasiebloemen.

Vroege werken uit de zestiende eeuw

ALBRECHT DÜRER

Als Leonardo da Vinci de beroemdste renaissanceschilder en veelzijdig geleerde uit Zuid-Europa is, dan is Albrecht Dürer zijn noordelijke evenknie. Dürer werd in 1471 geboren in Nürnberg, waar hij in 1528 overleed. Zijn vader was meester-goudsmid en zijn peetvader, Anton Koberger, een succesvol drukker en uitgever.

Dürer was aanvankelijk voorbestemd om goudsmid te worden, maar werd als vijftienjarige door zijn vader, die het tekentalent van zijn zoon herkende, in de leer gedaan bij kunstenaar en graficus Michael Wolgemut. Deze was gespecialiseerd in het soort houtsneden dat in die tijd voor boekillustraties werd gebruikt. Na zijn leertijd begon Dürer in 1490 aan zijn *Wanderjahre*, waarin hij andere kunstenaars opzocht in hun atelier. Hij reisde naar Colmar om Martin Schongauer op te zoeken, die als schilder en graveur grote faam genoot. Bij aankomst van Dürer in Colmar bleek dat Schongauer kort daarvoor was overleden en werd hij ontvangen door diens broers, van wie hij enkele schilderijen kocht. Dürer reisde door naar Luxemburg en de Nederlanden, en uiteindelijk naar Venetië, waar Giovanni Bellini een grote indruk op hem maakte en hij mogelijk de superieure naturalistische schilderkunst van Jacopo Ligozzi aanschouwde. Na Venetië keerde hij terug naar Nürnberg, waar hij in 1495 een eigen atelier betrok dat was ingericht voor de productie van houtsneden voor het illustreren van drukwerk.

In deze periode vervaardigde Dürer enkele belangrijke schilderijen en een groot aantal tekeningen van zowel de menselijke anatomie als van dieren en planten, werk dat deels bewaard is gebleven. *De Heilige Hiëronymus in de wildernis*, tegenwoordig te vinden in de National Gallery in Londen, dateert uit deze vroege periode en toont enkele kruidenplanten, een veldzuring, herderstasje en bloeiende grassen. Zijn beroemde aquarel van een haas en *Das große Rasenstück* (De grote graszode) dateren van rond 1503. Op beide schilderijen geeft Dürer blijk van zijn eigen stelregel: '... bestudeer de natuur ijverig. Laat je leiden door de natuur en je niet afleiden door de gedachte dat je het zelf beter kunt. Dat zal je op een dwaalspoor brengen, want de kunst ligt waarlijk verborgen in de natuur en hij die haar tevoorschijn weet te halen heeft haar in handen.' Vanuit een regenwurm-perspectief zien we een kale zode weidegras met kleine pimpernel, paardenbloemen met gesloten bloem, grote weegbree, duizendblad- en madeliefjesblaadjes, geschilderd tegen een sobere achtergrond op een bewolkte dag. Tot zijn andere studies

van bloemen behoren een schildering van pioenrozen, wat doet vermoeden dat hij Schongauers pioenen had gezien, een graszode met een enkele en een dubbele akelei, een gras en dotterbloembladeren, en een andere pol waarin we boterbloemen, klaver en weegbree zien. Een groot schilderij van *Iris germanica* laat zich thuisbrengen als een voorstudie voor het schilderij *De Madonna met de iris*, dat zich in de National Gallery in Londen bevindt en beschreven staat als afkomstig uit het atelier van Albrecht Dürer. Op dit werk zijn ook zeer nauwkeurig weergegeven wijnranken en een roze pioenroos te zien. Dürers productie van bloemenschilderingen mag dan klein zijn, zijn invloed was, met name via het werk van zijn vermoedelijke leerling Hans Weiditz, groot.

De oudste gedrukte bloemenboeken werden geïllustreerd met houtsneden die doorgaans vrij klein waren en omringd werden door blokken tekst. Om een houtsnede te maken wordt de afbeelding overgebracht op een glad blok hout, meestal beuken of buxus, waarna de omliggende gedeelten worden weggesneden, zodat de te inktende gedeelten boven het oppervlak uitsteken. Het drukken met los metalen zetsel begon in Duitsland rond 1439, en in 1455 drukte Gutenberg in Mainz zijn beroemde bijbel. De eerste enigszins grof gedrukte bloemenillustraties zijn te vinden in het *Herbarium Apulei*,

LINKS: Door Albrecht Dürer met waterverf en dekverf op governist velijn geschilderde haas (ca. 1503).

BLZ. 23: *De Madonna met de iris*, van Albrecht Dürer, 1508. Tempera op paneel.

HOUTSNEDEN

dat in 1481 in Rome werd gepubliceerd. Ze waren waarschijnlijk overgenomen uit een in het Latijn geschreven manuscript van een kruidenboek in de bibliotheek van het benedictijnerklooster van Monte Cassino. In 1484 werd in Mainz een iets minder onbeholpen geïllustreerd kruidenboek gedrukt, maar het eerste kruidenboek met nieuwe, naturalistische illustraties was het *Herbarium Vivae Eicones* (letterlijk: levende afbeeldingen van planten), dat in 1530 door Otto Brunfels werd uitgegeven. Het moet voor de lezer een openbaring zijn geweest, want de bloemen waren nu herkenbaar en konden aan de hand van de illustraties worden gedetermineerd. Brunfels was een

arts werkzaam was in de Zwitserse hoofd-

stad Bern. De aan Dioscorides

en Plinius ontleende tekst

van het werk was betrekke-

lijk standaard voor die tijd.

Het baanbrekende waren de

illustraties, waarop de planten

inclusief bloemen en wortels te

zien waren, en zelfs haartjes op

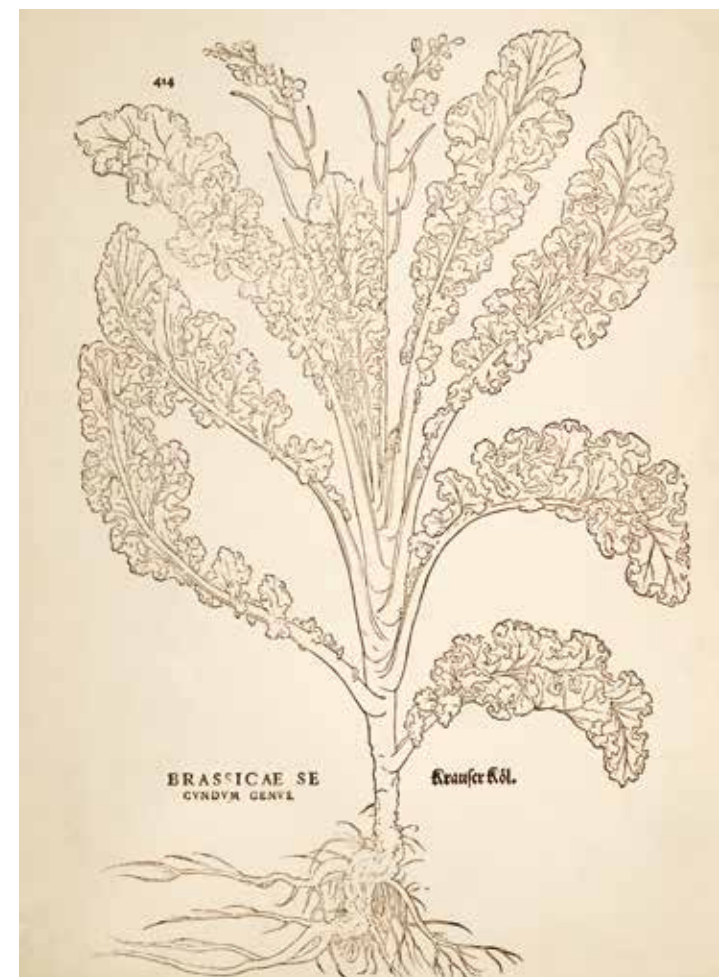
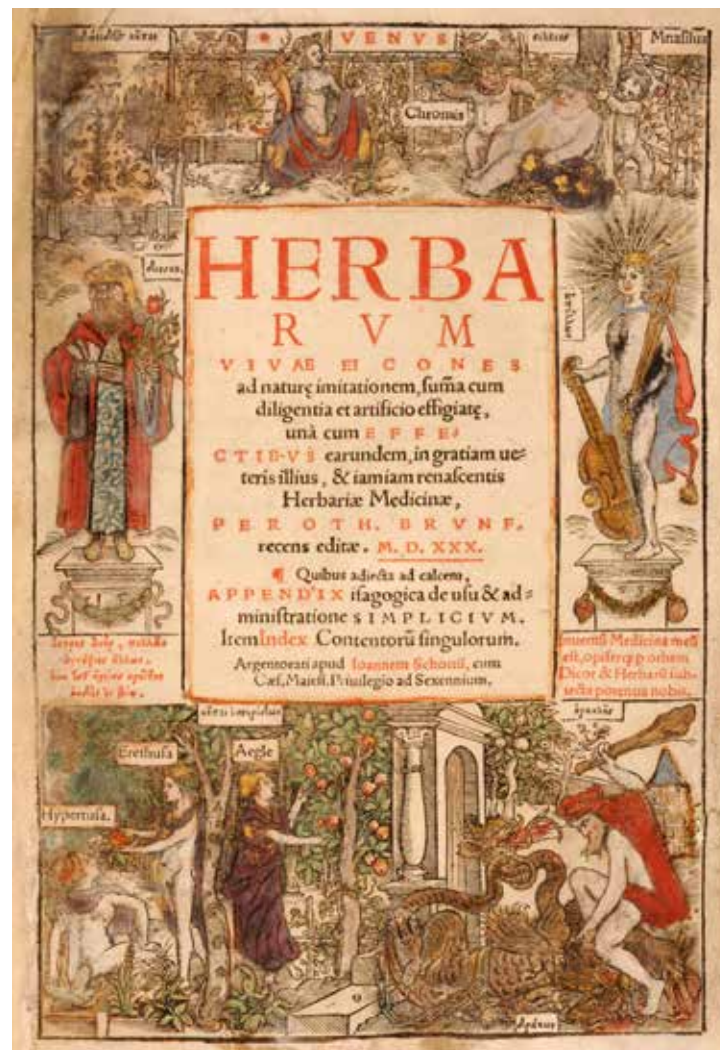
de juiste plekken zaten. Ze waren

vervaardigd door Hans Weiditz.

Doordat er andere graveurs waren die deze naam droegen, is de biografische informatie over hem niet eenduidig, maar vermoedelijk werd hij geboren in Mainz en trad hij later toe tot de kring rond Dürer. Tot 1930 was Weiditz slechts bekend als illustrator van Brunfels' kruidenboek, maar daarna werden enkele aquarellen van zijn hand, slordig uitgesneden en op grote herbariumvellen bevestigd, teruggevonden in het herbarium in Bern. Het zijn de oudste bewaard gebleven aquarellen die voornamelijk bedoeld waren als steun bij het herkennen van planten, en werden waarschijnlijk rond 1529 geschilderd.

Niet lang na Brunfels' *Herbarum Vivae Eicones*, zag een ander, nog fraaier kruidenboek het licht. *De Historia stirpium* ('over de geschiedenis van planten'), verscheen in 1542 in Bazel. De tekst was van de hand van Leonhart Fuchs (1501-1566), een in Beieren geboren arts en latere hoogleraar geneeskunde aan de universiteit van Ingolstadt, een instelling die in de zestiende en zeventiende eeuw zeer hoog stond aangeschreven, maar in 1800 haar deuren sloot. Fuchs maakte

in heel Europa naam als degene die veel inwoners van de in 1529 door de pest getroffen stad had weten te genezen en verhuisde later naar Tübingen. Fuchs' werk is een omvangrijk boek, en de illustraties, die door Albrecht Meyer waren getekend, zijn dunne contourtekeningen die met de hand werden ingekleurd. De tekst geeft de namen, leefomgeving, bloeiperiode, vindplaatsen en toepassingen van de planten volgens Dioscorides, Plinius en Galenus. Een Duitse editie, het *New Kreüterbuch*, verscheen het jaar daarop. Het kruidenboek van Fuchs liet als een van de eerste ook planten uit Noord- en Zuid-Amerika zien en bevat een goede illustratie van een afrikaantje en een paprika, en ook Europese groenten, waaronder allerlei koolsoorten. Linnaeus eerde Fuchs door het Amerikaanse plantengeslacht *Fuchsia* naar hem te vernoemen.

De Italiaan Pier Andrea Matthioli (1501-1577), geboren in Siena en opgegroeid in Venetië, was botanicus en arts. Hij bracht een groot deel van zijn volwassen leven door als arts aan het groothertogelijk hof in Praag en keerde op latere leeftijd terug naar Venetië. De eerste editie van zijn kruidenboek *Commentarii, in libros sex pedacii Dioscoridis de medica materia* werd in 1554 in Venetië gepubliceerd. Het boek was in botanisch opzicht een reuzensprong vooruit in vergelijking met eerdere plantenboeken. Het werd een verkoopsucces dat veertig drukken beleefde en in de kleinere, vroege versie

een totale oplage van 30.000 exemplaren bereikte. Later, vanaf 1562, werd een editie op groter formaat gepubliceerd die geïllustreerd was met nieuwe houtsneden. Matthioli was ook een verwoed tuinier die vanuit Turkije door Ogier Busbecq planten kreeg toegestuurd. In de editie van 1563 nam hij als eerste een afbeelding op van de paardenkastanje, *Aesculus hippocastanum L.*, die hem door Busbecqs lijfarts vanuit Istanbul was toegestuurd.

BLZ. 24 LINKS: Borage (*Borago officinalis*) uit Brunfels' *Herbarum Vivae Eicones*.

BLZ. 24 RECHTS: De titelpagina van Brunfels' *Herbarum Vivae Eicones*.

LINKSBOVEN: Een brassica uit Leonhart Fuchs' *De Historia Stirpium*.

RECHTSBOVEN: 'Dentaria' of bleke schubwortel (*Lathraea squamaria*) uit Pier Andrea Matthioli's *Commentarii, in libros sex Pedacii Dioscoridis de medica materia*.